

FORS TILIDA “ سگ مثل ” KOMPONENTLI KOMPORATIV BIRIKMASINING O‘ZBEK TILIDA IFODALANISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10336262>

Azamat BEKTEMIROV,
TDSHU 1-kurs magistranti,
Toshkent, O‘zbekiston. Tel.: +998990021897;
E-mail: azamat.bektemirov.1997@gmail.com

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida o‘xshatishlarning o‘rganilish tendensiyalari va tilshunos olimlarning mavzuga oid asrlariga munosabat bildirildi. Ma’lumki, o‘xshatishlar o‘zbek tilshunosligida bugungi kungacha semantik-grammatik, semantik-stilistik va lingvomadaniy jihatdan o‘rganilgan. Ushbu yo‘nalishlarda yaratilgan ilmiy adabiyotlar va maqolalar tahlil qilindi. O‘xshatishlarni tilimizda qo‘llanilishiga misollar keltirildi. Mavzuga oid lug‘atlar va ularning ahamiyati yoritib berildi.*

***Kalit so‘zlar:** o‘xshatishlar, o‘xshatish etaloni, erkin o‘xshatish, komporativ iboralar.*

***Аннотация.** В данной статье выражены тенденции изучения сравнений в узбекском языкознании и отношение лингвистов к данной теме. Известно, что сравнения до сих пор изучаются в узбекском языкознании со семантико-грамматического, семантико-стилистического и языкового аспектов. Проанализирована научная литература и статьи, созданные по этим направлениям. Были приведены примеры употребления сравнений в нашем языке. Были объяснены словари, относящиеся к этой теме, и их важность.*

***Ключевые слова:** сравнения, стандарт сравнения, свободное сравнение, сравнительные выражения.*

***Abstract.** In this article, the trends in the study of similes in Uzbek linguistics and the attitude of linguists to the subject have been expressed. It is known that similes have been studied in Uzbek linguistics until today from the semantic-grammatical, semantic-stylistic and linguistic aspects. Scientific literature and articles created in these areas were analyzed. Examples of the use of similes in our language were given. Vocabularies related to the topic and their importance were explained.*

***Keywords:** similes, standard of simile, free simile, comparative expressions.*

O‘zbek tilshunosligida o‘xshatishlar yoki V.M.Ogolsev ta’biri bilan aytganda, komparativ iboralarning o‘ziga xosliklari, ularning frazeologik iboralarga, umuman, til va nutqqa munosabati aniq belgilangan emas. Hozirga qadar erkin o‘xshatishlar odatdagi sintaktik struktura sifatida o‘rganilgan. Ularning turg‘unlashib, yaxlit ifoda maqomida til birligiga aylanish jarayonlari tadqiqotchilar e’tiboridan chetda qolgan [1,8].

O‘xshatishlar tadqiqi bo‘yicha quyidagi ishlar amalga oshirilgan:

1.O‘xshatishlar semantik-grammatik, semantik-stilistik (R. Qo‘ng‘urov [2], M. Mukarramov [3], D. Xudoyberganova [4]) jihatdan o‘rganilgan.

2.O‘xshatishlar lingvomadaniy jihatdan o‘rganilgan.

O‘xshatishlarning tilimizda qo‘llanilishi juda qadimiy manbalarga borib taqaladi. Bu esa mavzuning o‘rganilishini oshiradi.

Mahmud Qoshg‘ariy ilk marta o‘xshatishni hosil qiluvchi qo‘shimchalar haqida ma’lumot beradi [5,499]. Ko‘plab tarixiy asarlarimizda ulardan badiiy-poetik hodisa sifatida keng foydalanilganini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarida ushbu poetik vositadan unumli foydalanib, betakror misralar yaratgan. Bu asar o‘xshatishning tarixiy shakllaridan keng foydalanilganligi bilan ham ahamiyatli. Masalan: “go‘yoki tuzilgan marjondek”, “tuya karvonidek tizilar”, “go‘yo nido solgan qizdek”, “bo‘yim edi o‘qdek, ko‘ngil edi yoy, ko‘ngil bo‘ldi o‘qdek, bo‘yim bo‘ldi yoy”, “donolar bo‘ladi misoli chimzor”, ”quyiga egildi alifdek nihol” va hokazo.

O‘zbek tilshunosligida ushbu mavzuning o‘rganilishi borasidagi tadqiqotlar haqida so‘z yuritar ekanmiz, M. Mukarramovning “O‘zbek tilida o‘xshatish” nomli kitobiga to‘xtalib o‘tishni ma’qul ko‘rdik. Chunki qo‘llanmada keltirilgan nazariy ma’lumotlar taqqoslashning mohiyatini chuqurroq tushunish uchun g‘oyat muhimdir. Qo‘llanmada o‘xshatishning komponentlari, boshqa hodisalar bilan aloqadorligi, turlari, o‘xshatish ifodalovchi vositalar (affikslar, yordamchi so‘zlar, leksik vositalar va morfologik-leksik vositalar) bilan ifodalanishi haqida so‘z boradi. Muallif o‘xshatishlarni yuzaga kelish asoslariga, badiiy adabiyot tilida qo‘llanilishiga, ma’nolariga, komponentlarning tarkibiga ko‘ra bir necha turlarga bo‘ladi. Sezgilar va tasavvurlar orqali yuzaga kelishini hisobga olib, konkret va abstrakt; qo‘llanilish jihatdan: an’anaviy va individual; mazmuniga qarab: inkor, kinoya, satirik va chog‘ishtiruvchi; komponentlariga ko‘ra: to‘liq, to‘liqsiz, vositasiz, soda, murakkab, tarkibli, uzilgan, ketma-ket o‘xshatishlar kabi turlarga bo‘linishini ta’kidlaydi [3, 25-31].

Tarjimalar faqat g‘oyaviy-tarbiyaviy qurol bo‘libgina qolmay, balki xalqlarning til va lug‘at boyligi, nutq madaniyati sohasida erishgan yutuqlarini namoyish qiluvchi muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Shuning uchun tarjimalarni chog‘ishtirib

o‘rganish (“ichki chog‘ishtirish”) hamda ularni bo‘lak tillarga qilingan tarjimalari bilan muqoyasa qilib tekshirish (“tashqi qiyos”) noyob nazariy-lingvistik va badiiy-estetik xulosalar chiqarishga imkon tug‘diradi. Chog‘ishtirish turli ilmiy va amaliy maqsadlarga xizmat qilishi mumkin:

1. Adekvat tarjima yaratish jarayonini o‘rganish.
2. Muallif uslubini qayta tiklash jarayonini kuzatish.
3. Turli davrlarda tilning leksik qatlamlari: a) terminologiya; b) frazeologiya va paremiologiya; c) ilmiy-falsafiy ta’riflarning tarkib topishi va boyishini tekshirish.
4. Tilda sifat o‘zgarishlarini aniqlash
5. “Jamiyat va til munosabatlari” muammosini yoritish.
6. Ikki tilli, ko‘p tilli universal hamda regional terminologik va izohli lug‘atlar tartib berish.
7. Indeks, yilnomalar, bibliografiya tuzishda qo‘llanish.

Asarlarda qo‘llaniladigan takror san’ati muallif fikrini kuchaytirish, maqsad-muddaoni oydinlashtirishga xizmat qiladi. Tarjima asarlarini (xoh ijtimoiy-siyosiy kitob tarjimasini bo‘lsin, xoh badiiy tarjima) chog‘ishtirib o‘rganish qanchalik ahamiyatli bo‘lsa, shunchalik kam qo‘llanilgan, qiyoslash metodikasi ham ishlab chiqilmagan (qardosh va turli sistemalarga mansub tillarda yaratilgan tarjimalarni, ya’ni asl nusxani tarjima bilan emas, balki tarjimani tarjima bilan bilan chog‘ishtirish nazarda tutiladi). Bu narsa Olmaota kengashidayoq (1958) alohida aytib o‘tilgan edi. Biroq, oradan 17-18 yil o‘tgan bo‘lishiga qaramay, bu borada deyarli biron ish qilingan emas. Olmaota yig‘ilishida bildirilgan tanqidiy mulohaza hozir ham o‘z kuchida.

Tarjima asarlarini qiyosiy o‘rganish “ichki” va “tashqi” chog‘ishtirish aspektida amalga oshirilishi mumkin ekanligi qayd etildi. Tarjima qiyosiy uslub asosida tekshirish “darajalar” bo‘yicha ham farqlanishi mumkin.

1. So‘zni qiyoslash (so‘z darajasida qiyoslash).
2. Frazeologizmlar: frazeologik iboralar, turg‘un so‘z birikmalari, idiomalar hamda maqol va matallarni qiyoslash (frazeologiya va paremiologiya darajasida qiyoslash).
3. Sarlavhalarni chog‘ishtirish (individual uslub darajasida qiyoslash) va hokazo.

Tarjimada, ko‘pincha, bitta so‘zni topib o‘rniga qo‘yish bilan fikr oydinlashib ketadi. O‘sha so‘z topilmaguncha qidirish davom etaveradi. Ba’zan hatto tarjimonlarning bir necha avlodi almashib ketadi hamki, “kerakli” so‘z topilmaydi. So‘z o‘zining kashfiyotchisini “kutaveradi”. Masalan, начётчик so‘zi qiroatxon ekanligini hozir hamma biladi. Bu mavjud ruscha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-ruscha lug‘atlarda aks etgan. Lekin “Navoiy asarlari lug‘ati”da “qiroat” so‘zi “o‘qish, baland ovoz bilan o‘qish” deb beriladi-yu (ijobiy ma’noda, albatta, 735), qiroatxon

keltirilmagan. Hozir bizda salbiy ma'no kasb etgan bu so'z, ehtimol, XV asrda bo'lmagandir?. Navoiy zamoni u yoqda tursin, mazkur so'z atigi yaqin 20-30 yil ilgari ham ko'zga tashlanmaydi [6, 22-25].

Lingvomadaniyatlarining aksariyatida turg'un o'xshatishlarni obraz va uning mazmuni jihatidan bir-biriga muqobilligi, muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz. Xalqlarning ko'pgina xislat-xususiyatlarga nisbatan qarashlarining, munosabatlarining aksariyat hollarda bir-birlarinikiga o'xshashligi komparativ frazeologik birliklarning ham bir xil timsoliy mazmun kasb etishlariga sabab bo'ladi [1, 10-11]. Bunday holat, ayniqsa, genetik jihatdan qardosh xalqlar tillari ifoda vositalari o'rtasida ko'proq ko'zga tashlanadi. Bu mazkur xalqlarning tarixiy sharoiti va takomili jarayonidagi umumiy muvofiqliklar bilan belgilanadi.

O'xshatish obyektlari bo'lmish timsollarning bu tariqa o'zaro mosligi tillarda muqoyasaviy umumiylikning mavjudligidan dalolat beradi. Binobarin, badiiy muqoyasa asosida hosil bo'lgan fors va o'zbek tillari komparativ frazeologik birliklariga nazar tashlar ekanmiz, ularning ko'pchiligida muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz. Tarjima tilida aslyatda qo'llanilgan o'xshatishlarga ekvivalent o'xshatish topilmagan taqdirda, adekvatlik ko'p hollarda muqobil variantlar yordamida amalga oshiriladi.

1. -dek qo'shimchasi (chorom) leksik vositasi yordamida tarjima qilinadi: Men bazm bo'layotgan maydon orqali o'tmoqchi bo'lib, devor taxtasidan oshib tushdim..... o'h-ho'-o'-o', maydon ichi kunduzgidek yorug', daraxt shoxlariga chiroqlar osilgan, yerlarga ipak gilamlar yozilg'an [7, 16-17].

2. -dek qo'shimchasi (katta) leksik vositasi yordamida tarjima qilinadi: Ikki tegirmon toshi orasida yanchilgan kishidek majruh edim. Qimir etgali majolim yo'q edi. Ko'zimni ochdim. Majlisdagilarning barchasi ham go'yo bir ko'zdan mening holimga kulib qarib turar edilar. Men o'z holimdan uyalib, yerga boqdim [7, 16-17].

O'xshatish obyektlari bo'lmish timsollarning bu tariqa o'zaro mosligi tillarda muqoyasaviy umumiylikning mavjudligidan dalolat beradi. Binobarin, badiiy muqoyasa asosida hosil bo'lgan fors va o'zbek tillari komparativ frazeologik birliklariga nazar tashlar ekanmiz, ularning ko'pchiligida muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz. Tarjima tilida aslyatda qo'llanilgan o'xshatishlarga ekvivalent o'xshatish topilmagan taqdirda, adekvatlik ko'p hollarda muqobil variantlar yordamida amalga oshiriladi. Misol tariqasida quyida keltirilgan jummalarda ko'rishingiz mumkin:

گفت دشنام همه به :گرفتن را همه پاشنه سگ مثل

Itdek hammani la'natlash

بردن رنج بسیار :کندن جان سگ مثل

Qattiq ranjimoq, it kabi sadoqatli bo‘lish, tinimsiz mehnat
(ابونصر تخت. هدایت صادق)...کنیم می جان سگ مثل ما بیابان این توی که است ماه پنج

Bizning bu ko‘chada itdek ishlayotganimizga mana besh oy ham bo‘ldi

شیدن پشیمان سگ مثل It kabi pushaymon bo‘lish
بود دیر دیگر ولی بود شده پشیمان سگ مثل اش کرده از

Qilgan ishidan it kabi pushaymon bo‘lgan edi, biroq endi kech edi. Shunda
Abdurahmon taqdir bu qiz bilan uni chambarchas bog‘laganini, endi u hozirgina
dush kelgani – mehr ostonasida itday sadoqat bilan umr kechirishini yuragi zirqirab
angladi (U. Azim. Sevgi).

رور خانه هر به باعثی بی آنکه: دلہ حسن سگ مثل

Besabab uylarga borish, itdek sang‘imoq, izg‘imoq, daydimoq, tentiramoq.
Har ko‘chada it kabi daydishimning sababi – izlaringni sog‘indim (U Hamdam.
Sabo va Samandar).

کند دیگر گناہان یا غیبت و گیرد روزہ آنکہ: بسته دہان سگ مثل

Ro‘zador bo‘la turib, itdek g‘iybat qilmoq, gunoh qilmoq.

کردن افغان و نالہ: کشیدن زوزہ سگ مثل

Itdek uvillamoq, akillamoq, irillamoq;

(امینی امیرقلی فرهنگ) کشید می زوزہ سگ مثل کہ زدند آنقدر کردند دستگیر کہ را زددی

Qo‘lga olingan o‘g‘rini shunday urdilarki, itdek uvillardi.

Arzimas bir jondorni deb itday irillamanglar, uyat bo‘ladi-ya! (N. Norqobilov.
G‘animlar).

دونوہ: خانه سلاخ سگ مثل Itdek yugurmoq.

Na halol, na harom neligin bilmay, ikkisin ortidan itdek yugurdik (A. Mahkam.
Iymon deb...).

Juda ko‘p yuradigan, daydi it. رور بسیار راه آنکہ: آباد قاسم سگ مثل

Yetim qoldim yoshligimda men ham otamdan, odamlarning eshigida sanqidim
itday (A. Oripov. Jannatga yo‘l).

Itdek xushomadgo‘y. متعلق و چاپلوس: لاس سگ مثل

Устози хаёт вақтида ипақдай мулойим, итдай садоқатли бўлган бу букри
савдогар Райхонабонуга тажовуз қилган (О. Ёкубов. Кўхна дунё).

گشتن کسی دنبال چاپلوسی و بتملق: کردن موس موس سگ مثل

Itdek xushomad qilib orqasidan ergashmoq.

Faqat sen qolgan eding, mana, sen ham menikisan, endi tamomsan, ortimdan itday ergashib yuraverasan, endi o‘z holingcha kun kechirolmaysan (B. M. Ali. Ko‘ktunlilar).

It-mushuk bo‘lish. یکدیگر با همیشه دوتن: گربه و سگ مثل

افتادید؟ هم جان به گربه و سگ مثل کشید، نمی خجالت

Uyalmaysizlarmi bir-biringizga it-mushuk kabi bo‘lishga?

Ichimda ikkita mavjudot doim it-mushuk, jiqqamusht bo‘layotgandek.

Doimo jaxldor, qutirgan, agressiv خشمگین همیشه: هار سگ مثل

و سر. جمالراده محمدعلی)...افتند می هم بجان هار سگ مثل عصبانی و کسل و کوفته و خسته همه (کرباس یک ته).

Hamma, jaxldor itdek toliqqan, ezilgan, zerikkan va asablangan edi. Echkisiga sal tekkanimda itday taladi (A. Obidjon. Serkaxonim).

Yetti jonli itdek داشتن جان هفت سگ مثل

(O‘zbek tilida asosan “7 jon” iborasi mushuklarga nisbatan qo‘llaniladi).

XULOSA. O‘zbek tilida o‘xshatishlarning voqelanishida -dek, -day, -simon, -ona, -chasiga kabi qo‘shimchalar o‘xshatish komponentlarining o‘xshovchi obrazni ifodalagan so‘zlarga qo‘shilib o‘xshatish va qiyoslashlarni hosil qiladi. -dek qo‘shimchasi o‘zbek tilida o‘xshatishlarni hosil qiluvchi asosiy grammatik vosita hisoblanadi. Odatda, mazkur grammatik ko‘rsatkich o‘xshatish hosil qiladigan leksik vositalar yordamida tarjima qilinadi va u holat, harakat, belgi va ma’noviy o‘xshashliklarni yuzaga chiqaradi.

Umuman, tarjima jarayonida o‘xshatishlar turli-tuman usullar vositasida, aksariyat hollarda, to‘la ekvivalentlar va muqobil variantlar usulida tarjima qilinadi. Ba’zan tarjimada o‘xshatishlar tushirib qoldiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES):

- [1] – Махмудов Н, Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. –320 б.
- [2] – Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент, 1977. – 152 б
- [3] – Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент, 1976. – 88 б.
- [4] – Худойберганава Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.

- [5] – Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). I. – Тошкент: ЎзФА, 1963. – 499 б.
- [6] – Охундов D. Birinchi ruscha-turkcha lug'atda начётчик (-чица) – “Nafiz; Mukabile okuyan”. “Ruscha-Turkcha Lug'at” Jild 1 A-O. Ozarnashr, Voqi, 1928. – 242 b.
- [7] – XX asr o‘zbek hikoyasi antologiyasi, XX asr o‘zbek hikoyalardan.
- [8] – Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Изд. Центр «Академия», 2001. – 208 с.
- [9] – Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. – Тошкент: Фан, 2005. – 352 б.
- [10] – Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули, Тошкент. 2011. – 303 б.

